

За двата модела на пространството в славянските езици

Two Models of Space in Slavic Languages

Йорданка Трифонова

Институт по български език. Българска Академия на науките (България)
trifdany@yahoo.com

РЕЗЮМЕ

Статията проследява структурата на езиковата категория *Пространство*, задължителността на пространствените маркери за славянските езици и развитието, което претърпява в българския език старата славянска група на глаголите за движение, т. нар. *насочени vs ненасочени* глаголи. Установява се, че "визуалният" семантичен модел на глаголите за движение, съществуващ и днес в синтетичните славянски езици, е заместен в аналитичния български с "релационен" семантичен модел, близък до пространствения модел на романските езици. Застъпва се мнението, че промените в българския, които са пряко свързани с аналитичния му тип, трябва да се разглеждат като последица от "единни константи на езиковото развитие".

Трифонова, Й. (2003): "За двата модела на пространството в славянските езици", *Eslav. Complut.*, 3: 5-27

КЛЮЧОВИ ДУМИ

Пространство
Славянски
езици
Български
език
Чешки език
Глаголи за
движение
Дейксис

RESUMEN

El artículo examina la estructura de la categoría lingüística *Espacio*, la obligatoriedad de los marcadores del espacio para las lenguas eslavas y el desarrollo en la lengua búlgara del antiguo grupo eslavo de los verbos de movimiento, *determinas/indeterminas*. Se comprueba que el modelo semántico "visual" de los verbos de movimiento, existente aún hoy en las lenguas sintéticas eslavas, está sustituido en la lengua búlgara analítica por un modelo semántico "relacional", parecido al modelo espacial de las lenguas romanas. Se expone la consideración de que los cambios en la lengua búlgara, directamente relacionados con su tipo analítico, se tienen que enfocar como consecuencia de "constantes indivisibles del desarrollo lingüístico".

TRIFONOVA, I. (2003): "Sobre los dos modelos del espacio en las lenguas eslavas", *Eslav. Complut.*, 3: 5-27

PALABRAS CLAVE

Espacio
Lenguas
eslavas
Lengua
búlgara
Verbos de
movimiento
Deixis

ABSTRACT

The article study the structure of the language category of *Space*, the indispensability of spatial markers for Slavonic and the development, in the Bulgarian language, of the old specific Slavic group of verbs of motion, *determine vs indeterminate* verbs. It was established that the "visual" semantic model of verbs of motion existing even today in synthetic Slavonic languages, was replaced, in the analytical Bulgarian language, by a "relational" semantic model close to the spatial model of Roman languages. An opinion was expressed that the changes in the Bulgarian language which are directly related to its analytical typological characteristics should be viewed as a consequence of "common constants of language development".

TRIFONOVA, I. (2003): "Two Models of Space in Slavic Languages", *Eslav. Complut.*, 3: 5-27

KEY WORDS

Space
Slavonic
languages
Bulgarian
language
Verbs of
motion
Deixis

В есето *Предпоследната версия на действителността (La penúltima versión de la realidad)*, писано в 30-те години на ХХ в., Хорхе Луис Борхес – един човек, лишен от възможността да възприема с очите си видимия свят – предлага непознатото, но не и невъзможно за всеки зрящ приключение в един свят без пространство:

Да си представим, че целият човешки род се снабдяваше с действителности само чрез слушане и мирисане. Да си представим отстранени така зрителните, сетивните и вкусовите възприятия и пространството, определяно от тях. Да си представим също – логическо разширяване – едно по-изострено възприемане на онова, което отбелязват останалите сетива. Човечеството – тъй опризрачено по наша преценка от тази катастрофа – ще продължи да тъче своята история. Човечеството ще забрави, че е имало пространство. Животът, в своята безтегловна слепота и своята безтелесност, би бил толкова встраиваещ и точен, колкото и нашият. За това предполагаемо човечество (не по-малко изобилстващо с воля, нежности, непредвидливости) няма да река, че ще влезе в черупката на пословичния орех: твърдя, че би било извън и отсъстващо от всякакво пространство. (БОРХЕС, Х. Л.[1994]: *История на вечността, София, с.11*).

Признавам, че този откъс първоначално ме привлече не толкова с философската си дълбочина, колкото с обезпокоителността на представата и красотата на изреченото. Признавам също, че веднага ми мина през ума елементарната мисъл: “Борхес пише така, защото той самият е сляп, защото е лишен от дара на зрението. Загубил светлината на света, той е трябвало да я замести с нещо друго – трябвало е да открие светлината на мрака.” Още повече, че в едно по-късно негово есе – *Слепотата* (писано в 80-те години на ХХ век) директно можем да проследим как той самият е изграждал своя свят без пространство и светлина: от заклинанието “Не позволих слепотата да ме сплаши” през увереностите “Да си сляп има своите предимства” и “Слепотата е бит, който не е изцяло нещастен” до възхвалата “Слепотата е дар” (БОРХЕС.[1994]: 303-315).

В течение на времето, препрочитайки *Предпоследната версия на действителността*, все повече се убеждавах, че първата ми мисъл е била елементарна, че в това великолепно есе Борхес не защитава само правото на съществуване на субективния си сумрачен и безпространствен свят, а в цитирания по-горе пасаж той, лишеният от зрение, всъщност бе представил, както се казва, “образно и видимо” метафизичното си разбиране за света:

Мисля, че за един добър идеализъм пространството не е нищо друго освен една от формите, съставляващи наситеното течение на времето. [...] То е един от епизодите на времето и, противно на естественото съгласие на неметафизичите, разположено е в него, а не обратното. С други думи: пространственото отношение – по-нагоре, ляво, дясно – е едно уточнение, както всички други, не една непрекъ-

снатост. [...] Пространството е едно произшествие във времето, а не всеобща форма на интуицията, както наложи Кант.” (БОРХЕС.[1994]: 10).

Есето на Борхес провокира лингвистичния въпрос как би изглеждал езикът на това “човечество, забравило, че е имало пространство”. Неговото твърдение бе в пълно противоречие с теориите на граматистите, които – от Курилович през Дж. Андерсън и до ден днешен – продължават да утвърждават, – че пространствените отношения стоят – най-общо казано – в основата на всички ост-анали семантични, съответно граматикализирани категории¹.

Все пак трябва да признаем, че интуитивното прозрение на Борхес като че ли намира доказателства в езика. В повечето европейски (или индоевропейски, ако приемем и диахронната гледна точка) езици *пространството* или *мястото*² е слабо *граматикализирано* като *категория*³. За разлика например от *времето*, *лицето* и *наклонението* при глагола, или *числото* както при имената, така и при глагола, които разполагат с отделни, при това в повечето случаи морфологично твърде богати системи от показатели за експлициране на опозитивните отношения между членовете на категориите, трудно можем да посочим някакви парадигми на категорията *място* или *пространството*, например в българския език. В граматиките ни липсва раздел, глава или част, наречени *Пространство* или *Място*, така както съществуват раздели *Време* или *Число*. Разнородността и различната граматична йерархия на морфологичните средства за изразяване на пространствени отношения също по-скоро потвърждават, отколкото да отричат отсъствието на граматична категория *Пространство* в българския. Прави впечатление и още нещо – морфологични средства, с които се изразяват пространствените отношения с малки изключения принадлежат към групата на непълнозначните или служебните думи. И действително, основните езикови средства са изразяване на пространство в българския език са⁴:

¹ Като последен пример можем да посочим твърдението на сръбския лингвист Предраг Пипер, според който “принципът на надкатегориалната локализация” стои в основата както на семантичната категория ‘пространство’, така и на повечето други непространствени семантични категории (PIPER [1997]: 39).

² В българските граматикализираността се употребяват *пространствени значения*, *пространствени отношения* (напр. на наречията и предлозите) и предлози *за място*, наречия *за място*, значения *за място*. Същото се отнася и за чешката граматична терминология - говори се от една страна за *vztahy místní a prostorové, určeni místa a prostoru*, а от друга - за *předložky místa, zájmenná příslovce místa* и т.н. В англоезичната традиция преобладава определението *spatial*, напр. *spatial expressions*, но наред с него се среща и терминът *local, localistic*, напр. *localistic theory*, срв. LYONS (1977).

³ Под граматична категория разбирам категория, чиито морфологични показатели задължително трябва бъдат експлицирани във изречението, докато отношенията между членовете на лексикалната категория, т.е. лексикалните опозиции, могат да бъдат, но могат и да не бъдат изразени.

⁴ Предраг Пипер също посочва, че в сръбския семантичната категория *Пространство* не разполага с развита система от морфологични средства, а се изразява морфосинтактично и синтактично или

1. *Пространствените наречия* (или *наречията за място*) – *горе – долу, вън – вътре, вляво – вдясно, близко – далече*, сред които особено място заемат местоименните наречия – *тук – там, оттук – оттам, насам – натам (нататък)*. Поради формалната си “бедност”, т. е. поради неизменяемостта си, пространствените наречия представляват малък интерес за морфологията, а що се отнася до синтаксиса им, ако се съгласим с постановката, че “смысловосинтактичната връзка на наречието, с думата, която пояснява, се изразява най-вече чрез *прилагане*”, трябва да приемем, че на изреченско равнище, наречието не се отнася към кръга на “силно зависимите”, “силно управляваните” или “синтактизираните” части на изречението. И така – “бедна” морфология, “хлабав” синтаксис и ситуационно-обусловено значение – това са отличителните черти на наречията за място като изразител на пространствените отношения в българския.

2. *Предложните и предложно-надежните словосъчетания*. В морфологично отношение предлозите като неизменяеми части на речта се родят с наречията, а в семантично отиват още по-нататък, тъй като са синсемантични думи, или думи без самостоятелно значение. При това както няма само *пространствени предлози*, а има *пространствени значения* или *употреби* на предлозите *в пространствено значение*, така и – поне в българския – почти липсват предлози, които да нямат пространствено значение. Следователно, като изразители на пространствени отношения предлозите се проявяват само в рамките на словосъчетанието, поради което нямаме основания да говорим за *пространствени значения на предлозите*, а за *предложни словосъчетания за място* или за *пространствени предложни словосъчетания*. За разлика от свободния синтаксис на пространствените наречия, мястото на предлога в предложното словосъчетание обаче е “заковано” – преди името (при т.нар. *следлози* в някои езици – и след него), а синтактичната връзка е “управление”. Тази разлика всъщност отразява различната синтактична йерархия на наречията и предлозите като изразители на пространствените отношения в езика: докато наречията могат да маркират пространството както в границите на отделното словосъчетание (*вътре в стаята, близо до прозореца, горе на върха*), така и за изречението като цяло (*Стоеше вън, Живее далече, Слязох долу*), предлозите остават само в границите на словосъчетанието.

3. На границата между лексикалните и граматичните средства за изразяване на пространствени отношения в славянските езици стоят *глаголните представки с пространствено значение*. Между славянските представки и предлози

лексикално и словообразователно. Според него най-развитата система за изразяване на пространствени отношения в славянските езици е системата на предложно падежните конструкции с адвербиално значение (PIPER [1998]: 59)

съществува формална и семантична взаимосвързаност, но докато предлозите са морфологично средство за изразяване на пространствени отношения при имената, представките изпълняват същата функция при глаголите (в славянските езици те имат и словообразователна функция).

4. Наред с тях в българския и в славянските езици като цяло съществуват и две подгрупи от непрефигирани глаголи с интегрален семантичен признак ‘пространство’.

Първата подгрупа обозначава ‘*положение в пространството*’ и включва лексемите:

български (б.)	руски (р.)	чешки (ч.)
<i>стоя</i>	<i>стоять</i>	<i>stát,</i>
<i>лежа</i>	<i>лежать</i>	<i>ležet,</i>
<i>седя</i>	<i>сидеть</i>	<i>sedět,</i>
<i>вися</i>	<i>висеть</i>	<i>visět,</i>
<i>коленича</i>	<i>(преклонить колени)</i>	<i>klečet.</i>

Приема се, че глаголите за положение представляват лексикално-семантична подгрупа, следователно могат да помогнат малко в изясняването на въпроса за граматичността на пространството, затова тук няма да се занимавам с тях⁵.

Втората подгрупа – глаголи с интегрален признак ‘придвижване в пространството’ – е лексикално-граматична и именно тя ще бъде предметът на обсъждане тук. Преди това обаче трябва да разграничим разглежданите глаголи от всички останали глаголи за движение. С общото понятие *глаголи за движение* (по-нататък – ГД) се назовават глаголите, означаващи преместване на лица и физически обекти в пространството.

Многочислеността и семантичната сложност на групата са довели до създаването на многобройни и разнообразни класификации на този тип глаголи, при което в повечето случаи особеностите на изследвания език (или група езици) намират пряко отражение в критериите за класифициране. Напр. в англоезичната литература основните делитбени признаци обикновено са *change of location* (промяна на местоположението), *change of position* (промяна на позицията или положението), *inertial change of position* (промяна на позицията или положението по инерция), *change of posture* (промяна на положението на тялото). Една от най-новите и заслужаващи внимание класификации принадлежи на полския езиковед Р. Ласковски, според който “семантичното

⁵ Още повече, че съществува едно доста пълно и много хубаво изследване на семантиката на славянските глаголи за състояние, направено от чешкия лингвист Й.Филипец през 1973 г.

диференциране на глаголите за движение е свързано главно с характера на протичането на движението, което е същността на глагола; по-точно казано, това е диференциация с оглед на *типа отношение между движещия се обект и пространството, в което протича движението.*” (LASKOWSKI [1998]). Ласковски, който работи главно върху полски, т.е. славянски материал, определя три основни семантични подгрупи: 1. глаголи, означаващи линейно насочено движение (т. е. движение с направление или посока) или глаголи за преместване, напр. *przemieszczac sie, przeprowadzac sie, toczyc sie, plynac, isc, pełznac, jechac, wspinac sie, zanurzac sie*; 2. глаголи, означаващи линейно нена-сочено движение (или движение без направление), напр. *jezdzic, biegac, plywac, blakac sie, swendac sie* (*скитам се, влеча се*), *krazyc, krecic sie* (*въртя се из кухнята*), *tanczyc* и 3. глаголи, означаващи движение на обекта без промяна на локализацията му, напр. *drzec, chwiac sie, trzasc sie, kiwac sie, wahac sie, pochylac sie, zginac sie, kucac, klekac, machac*. Върху тази основна семантична подялба се наслагват по-нататъшни критерии, свързани с източника (причинителя) на движението (*самостоятелно vs принудително*) и с участието на волята (желанието) на субекта в протичането на движението (*умишлено vs неумишлено*), а получените подгрупи от своя страна се делят още по-детайлно.

Тук обаче ще възприемем за основа друга, макар и по-стара класификация на ГД. След обстойно изследване на семантичната структура на ГД в два типологично различни езика – руски и френски – В. Г. Гак стига до извода, че за да бъде даден ГД пълноценен, в значението му трябва да се съдържат следните четири основни параметъра (или семи): параметър А, показващ *кой се придвижва* (субектни и обектни ГД); параметър В, показващ в какво *направление* (*напред – назад, нагоре – надолу, навътре – навън*) се извършва движението; параметър С, обозначаващ по какъв *начин* се извършва движението (*пеш – с превозно средство, по земя – вода – въздух, с помощта на цялото тяло – с помощта само на крайниците* и т.н.), и параметър Д, показващ оценка от страна на лицето, което прави изказването. Колкото по-специфичен е самият начин на придвижване, толкова по-малка е възможността съответната глаголна лексема да се свърже с представка и да обозначи и направлението на движението.

В рамките на цялата глаголна подгрупа с интегрален признак ‘*преместване в пространството*’ в славянските езици обаче съществува и една малка, архаична и непродуктивна група от десетина глаголни двойки, която обаче, по думите на руския славист Ал. Исаченко “заема твърде важно място в системата на славянския глагол”. Именно на тази глаголна подгрупа ще бъде посветена останалата част от изложението. Значимостта ѝ се дължи на обстоятелството, че в групата на славянските глаголи за

движение⁶ като в оптическа леща са фокусирани двете най-важните категории на славянската граматична система – вида на глагола и падежа на името.

Става дума за следните глаголни двойки (руският език е поставен на първо място, тъй като групата на ГД в българския има особено развитие):

руски:

бежать – бегать, ехать – ездить, идти – ходить, лезть – лазить, лететь – летать, плыть – плавать, вести – водить, везти – возить, влечь – влачить, гнать – гонять, ести – носить

чешки:

běžet – běhat, jet – jezdit, jít – chodit, lézt – (lazit), letět – létat, plout – (plavat) vést – vodit, vézt – vozit, vléct – vláčet, hnát – honit, nést – nosit

български:

бягам, ида – ходя, лазя, летя, плувам – плавам, яхам – яздя, вода, возя, влека – влача, гоня, нося.

Особеното внимание към групата на ГД в славистичната литература се дължи най-напред на своеобразното ѝ положение в системата на славянския глагол. В много случаи ГД са определяни като най-забележителния архаизъм от старото състояние на славянския глагол, тъй като между двете паралелни редици, изграждащи групата, отсъства характерното за цялата славянска глаголна система противопоставяне по вид. С други думи, и двата глагола – р.: *бежать – бегать, ехать – ездить, идти – ходить* и т.н., ч.: *běžet – běhat, jít – chodit, jet – jezdit atd.* – са от несвършен вид. Много изследователи смятат, че това противопоставяне между ГД е основата, от която по-нататък се е развила видовата опозиция на славянски глагол.

Втората причина, поради която ГД са привличали и привличат вниманието на учените, е свързана с характера на опозицията, която съществува между двете редици глаголи. От една страна – всеки носител на славянските (и по-специално – източнославянските и западнославянските) езици знае безпогрешно кога трябва да употреби глагол от първата, и кога – глагол от втората редица, т. е. в каква ситуация може да каже *Я еду в Москву* и в каква ситуация *Я (часто) езжу в Москву*, а от друга, ГД са една от най-големите трудности при изучаването на славянски езици от чужденци-неславяни. Така

⁶ В славистичната литература групата на глаголите за движение (по-нататък - ГД) съществува под твърде разнообразни названия: *моторно-кратни и моторно-некратни глаголи, детерминирани и индетерминирани (недетерминирани) глаголи, verbes de locomotion, глаголы определенно-несовершенного вида и глаголы неопределенно-несовершенного вида, глаголы перемещения, однонаправленные и ненаправленные глаголы, однонаправленные и неоднаправленные (разнонаправленные) глаголы, насочени - ненасочени (повторителни) глаголы, násobeně nedokonavé dvojice, slovanská korelativní slovesa se sémantikou přemístování* и др. Разнообразието от названия не само на групата като цяло, но и на изграждащите я две редици от глаголи, е отражение на различните мнения за същността на противопоставянето между двете редици от глаголи.

наред с теоретичната стойност изясняването характера на противопоставянето има и чисто практическо значение. Най-общо казано мненията са следните: 1) ГД се противопоставят по *количествен признак*, т. е. глаголите от първата редица означават еднократно извършено действие, а глаголите от втората редица служат за обозначаване на многократно извършвано действие; 2) в основата на противопоставянето стои *пространствен признак*, т. е. глаголите от първата редица означават насочено действие или движение в едно (определено) направление, а тези от втората редица – ненасочено движение, движение в различни направления или поне не само в едно направление; 3) двете редици ГД се противопоставят по признака *конкретност – абстрактност* на действието; 4) в основата на противопоставянето лежи *комбинация* от всички или някои от изброените признаци.

На трето място ГД поставят проблеми пред изследователите пак във връзка с категорията *вид на глагола*. Глаголите от втората редица, т. е. *ненасочените* или *недетерминирани*, представляват изключение от още един славянски закон – този път законът за перфективация, според който всеки глагол от несвършен вид след добавяне на представка (префиксация) дава глагол от свършен вид, срв.

руски: *идти (несв.) – прийти (св.)*
нести (несв.) – принести (св.)

или

чешки: *jít (несв.) – přijít(св.)*
nést (несв.) – přinést (св.)

Но префигираните производни на глаголите от втората редица (неопределените) са отново от несв. вид, т.е.

руски: *ходить (несв.) – приходить (несв.)*
носить (несв.) – приносить (несв.)

или

чешки: *chodit (несв.) – přichodit (несв.)*
nosit(несв.) – přinosit (несв.)

На последно място – но не по важност – ГД привличат вниманието на изследователите с още една особеност: с глаголите от първата редица обикновено се обозначава *направлението на движението* и те се свързват (или “управляват”, синтактично казано) с предложни съчетания в Акузатив (но често също в Датив, Генитив или Инструментал), срв.:

руски: *я иду в кино, на концерт, в школу, на завод,*
я несу корзинку на базар,
я веду ребенка к врачу
я везу песок на постройку

или

чешки: *jdu na nádraží, do školy, domů,
běžím pro doktora, pro noviny,
nesu kufr na nádraží,
vedu děti do školy,*

а глаголите от втората редица обозначават *място* (или поне не означават направлението на движението) и обикновено се свързват с предложни съчетания в Локал (Местен или Предложен падеж), срв.

руски: *он ходит по саду
он ездил по свету
я водила ребенка по городу*

или

чешки: *chodil po místnosti z kouta do kouta
běhala po doktorech
vodil hosta po historických památkách.*

С други думи, към цялото богатство от значения, свързани с чисто глаголните категории, се добавя и още едно, нехарактерно за глагола граматично значение – славянските моторни глаголи се проявяват и като своеобразни маркери на падежа при имената, т. е. на най-важната славянска именна категория.

Славянските моторни ГД се отличават с ярка граматична “обагреност”, “многозначност” на граматичните корени и морфемии и “кондензираност” на граматичните значения. Но тази обща схема изисква да направим няколко допълнения. Преди всичко, групата на славянските ГД очевидно е реликт от едно общо, “праславянско” състояние, след което във всеки един от славянските езици – в зависимост от индивидуалния му път на развитие – тя търпи промени. Според запазването или разрушаването на системата на ГД славянските езици могат да бъдат разделени на севернославянски (източни и западни) и южнославянски. Сред така определените севернославянски езици опозитивните глаголни двойки са по-добре запазени в източните, отколкото в западните славянски езици. При южнославянските езици, към които принадлежи и българският, групата на ГД се намира на различна степен на разпадане, като единственото изключение сред тях е словенският, който може да бъде причислен към севернославянските езици. При южнославянските езици развитието на групата на ГД показва следните сходни особености: 1) старите съотносителни лексеми са заместени с една лексема, 2) навсякъде са загубени глаголите от първата редица, т. е. определено-моторните или детерминирани, 3) изчезналите “детерминирани” основи се пазят в префигираните глаголи, 4) ако са запазени и двата глагола от двойката, те фун-

кционират като стилистични синоними, фонетични варианти или са се диференцирали напълно по значение (КУЧЕРОВА [1969]; КУЧЕРОВА [1974]).

От семантична гледна точка най-стабилно в езиците се държат глаголите, означаващи различните видове придвижване на човека и на обектите, които той премества – т. е. *ида, ходя, нося, водя*, които същевременно са и най-фреквентни. Двойките глаголи за преместване на други живи същества, срв. напр. *лазя, летя, плувам, гоня*, са по-силно засегнати от промените. Очевидно за запазването или разпадането им влияние оказва развиването на преносни значения и фразеологизирането. Като цяло основните ГД се отличават със силно развитие на преносни значения и контекстуална вътрешногруппова синонимия, както и с твърде богата фразеология, напр.

руски:

она целый день летает по городу (= ‘тича, бяга, движи се бързо’)

он летел на работу (= ‘отива бързо, с бързане на работа’)

чешки:

oblaka plula nízko nad zemí (= ‘движа се леко, плавно’)

hejna ptáku plavala vzduchem (= ‘движа се леко, плавно’)

Друга, макар и не е само славянска особеност на разглежданите глаголи е, че най-фреквентните от тях могат редовно да се свързват с названия на превозни средства и машини, срв.:

руски: *поезд идет с большой скоростью*

поезд ехал медленно

мои часы идут неважно

чешки: *tramvaj jezdí velmi rychle*

stroj běží bez zastávky

hodiny jdou přesně,

природни стихии и други “протяжни” същности (*миризма, дъх и под.*), срв.

руски: *шел снег, или дожди,*

из трубы идет дым

чешки: *jdou ledy*

od řeky šel chlad

jde sem vůně z kuchyně,

с названия на предмети с “протяжна” форма (*път, стена, река и под.*), срв.

руски: *дорога шла к морю*

тропинка идет лесом

чешки: *cesta jde do kopce*

cesta šla okolo zahrady,

както и със съществителни с темпорална семантика, срв.

руски: *время шло быстро*

день идет к концу

чешки: *čas běží rychle*
údalosti jdou svou cestou.

Ако се ръководим от посочената по-горе класификация на В. Г. Гак, можем да определим старите славянските моторни ГД като “визуални”. Те образно назовават различните *начини* за придвижване в пространството на човека и другите живи същества, подвижните предмети и машините, природните стихии и останалите движещи се “същности”, обемните предмети с пространствена или отчасти темпорална семантика. Основният принцип на семантичното моделиране на групата на славянските ГД е “изобразителният”. Направлението на движението, т. е. другият компонент на значението ‘*придвижване*’, се изразява преди всичко чрез богатата система от глаголни представки, чийто инвентар в отделните езици е почти еднакъв, но дистрибуцията и функционирането им са различни. Необходимо е да добавим също, че и някои от основните (непрефигирани) глаголи от двойките при определени контекстуални условия могат да изразяват направлението на движението.

Като заключение към казаното дотук можем да определим общославянската система на моторните глаголи като система със сложно и богато вътрешно семантично структуриране, с висока степен на граматична многозначност, но същевременно и с ясно изразен морфологичен принцип за изразяване семантиката на “придвижването”: начинът на движение се изразява от корена на глагола, а направлението на движението – от глаголната представка.

От формална гледна точка моторните глаголи в българския език се подчиняват на посочените по-горе общи тенденции за цялата южнославянска група ГД: загубване на една от глаголните лексеми (като “формални” корелати са запазени четири глаголни двойки, срв. *ида – ходя, яхам – яздя, плавам – плувам, влека – влача*), изчезване винаги на глагола от първата редица (останали са лексемите *бягам, летя, нося, водя, возя, гоня*), запазване на “изгубения” глагол в префигирана форма (*лазя, но вляза, изляза, сляза; нося, но донеса, изнеса, занеса; водя – но доведа, изведа, заведа; гоня – едновременно съществуват погна и изгоня, прогоня, догоня* и т.н.). Изследователите на историята на българския език смятат, че разпадът на системата започва в периода XII – XIV в. и приключва до края на XVI в., тъй като в езика на паметниците от XVII и XVIII в. състоянието на групата е по-близо до съвременното, отколкото до предишното (ВЕНЕДИКТОВ [1962]).

От гледна точка на семантиката обаче моторните глаголи в българския показват картина, твърде различна от тази както в севернославянските, така и в южнославянските езици. На фона на сложната, но същевременно формално и семантично отчетливо структурирана общославянска система на моторните

глаголи, при българските ГД като че ли цари истински “хаос”. В значенията както на отделните запазени глаголни лексеми, така и на споменатите по-горе формално запазени глаголни двойки (*ида – хода, яхам – яздя, плувам – плавам, влека – влача*) са настъпили толкова значителни промени, вследствие на които на пръв поглед като че ли изобщо трябва да се изключи дори възможността за общ принцип на структуриране или за обща тенденция, предизвикала всички семантични трансформации. Детайлният семантичният и граматичният анализ на наследниците на старите моторни глаголи обаче дава основание да се говори за съществуването на обща тенденция на развитие или общ модел на структуриране на пространствените отношения в българския. Тенденцията може да се обозначи като преход от *визуален (живописен)* модел на пространството към *геометричен (релационен)* пространствен модел, а основните ѝ характерни черти са следните: 1) Установяване на деиктичната (прагматичната) опозиция *тук – там* като основополагаща за структурирането на пространството в българския език; 2) По-нататъшно структурно организиране на пространството въз основа на нови, “геометрични” релации между субекта на говоренето, движещия се субект (обект) и пространството; 3) Налагане на *аналитичния модел на езикова номинация*, т. е. стремеж към постигане на *семантична прозрачност*, като основен принцип при формалното изразяване на пространствените отношения в българския. По-долу ще бъдат накратко представени посочените характеристики.

1. Пълно ликвидиране в българския на старата славянска лексикално-граматична опозиция *посока – място* и установяване на опозиция от нов тип, т. е. на деиктичната (прагматичната) опозиция *тук – там* (или ориентиране на придвижването в зависимост от мястото, на което се намира или не се намира говорещото лице) като основен принципи за структуриране на пространството. Изразено чрез примери, това означава, че в българския ще се използват едни и същи глаголни лексеми, за да се обозначат ситуации като

Вчера *ходих* на лекар (*при лекаря*)

Вчера цял ден *ходих* из града (*по града*)

Вчера *водих* детето на лекар(*при лекаря*)

Вчера цял ден *водих* детето из града, (*по града*)

които в руския и чешкия ще се обозначат с различни лексеми, срв.

руски: Вчера я *шла* к врачу

Каждое утро я *ходила* по саду

я *веду* ребенка к врачу (Д. п.)

я *водила* ребенка по городу (М. п.)

чешки: *vedu děti k lékaři,*
vodil hosta po městě,

včera jsem šla k lékaři
*každé ráno jsem chodila po zahradě*⁷

но ще се използват различни лексеми, за да се обозначи противопоставяне, което дори не съществува в руския и чешкия. За първата от посочените по-горе ситуации на български може да се каже както

Вчера **ходих** на лекар (при лекаря),
Утре **ще ходя** на лекар (при лекаря)

така и

Вчера **идвах** на лекар (при лекаря),
Утре **ще дойда** на лекар (при лекаря)

а ако използваме префигурани глаголи както

Вчера **доведох** детето на лекар (при лекаря)
Утре **ще доведе** детето на лекар (при лекаря),

така и

Вчера **заведох** детето на лекар (при лекаря)
Утре **ще заведе** детето на лекар (при лекаря).

С други думи, в българския, чешкия и руския с едни и същи стари коренни лексеми и нови префигурани се обозначават различни противопоставяния: в българския движението се разграничава в зависимост от това дали *говорецото лице* се намира, се е намирало или ще се намира на мястото, към което е насочено движението, а руския и чешкия – в зависимост от *еднопосочността* или *разнопосочността* (*еднократността* или *многократността*) на движението. Обхватът на деиктичната опозиция при глаголите за движение в българския не е голям: тя се проявява при следните глаголни двойки както от коренни, така и от префигурани глаголи:

ида – ходя, идвам – ходя,
ида – отида, дойда – отида, идвам – отивам,
доведа – заведе, довеждам – завеждам,
донеса – занеса, донесам – занесам,
докарам – закарам, докарвам – закарвам.

Първата и втората от посочените двойки са синонимни с някои стилистични различия, напр. от възможните варианти за изразяване на движение към място *тук*

⁷ Тези примери са повече или по-малко “насилени”. В чешкия напр. естественият начин за назоваване на последната ситуация би бил *Každé ráno se procházel po zahradě*. Както бе подчертано по-горе славянските ГД са изключително семантично и граматично “натоварени”. Главното в случая обаче е по-важното е да се покаже, че пространството в двата случая се структурира в зависимост от различни принципи.

Утре **ида** при теб
 Утре **ще дойда** при теб
 Утре **идвам** при теб

първият е *остарял* и *народен*, докато вторият и третият са неутрални, а от вариантите за изразяване на движение към място *там*

Утре **ще ходя** при него
 Утре **ще отида** при него
 Утре **отивам** при него,

първият има лек *разговорен* нюанс, а вторият и третият са неутрални. Третата, четвъртата и пета двойки са стилистично неутрални. Че в случая става дума за съвсем ново противопоставяне, покрито със стара “морфологична одежда”, а не на някакъв *начин на глаголното действие* (по терминологията на А.В. Исаченко), намиращ се във взаимозависимост с категорията *вид на глагола*, личи от факта, че дейкитичните двойки “се дублират” по вид, т. е. както съществува дейкитична двойка *доведа – заведа*, така съществува и несвършеното ѝ съответствие *довеждам – завеждам*, и т.н. От семантична гледна точка стесненият обхват на дейкитичното противопоставяне в българския има логично обяснение в антропоцентричния принцип на организация на езика, който е наложил ограничение противопоставянето да се проявява само когато говорещият субект и субектът на движението са тъждествени, т. е. то да не е релевантно за лексеми като *лазя, летя, плувам, влача*, при които говорещият субект говори за придвижване, типично за някакъв друг вид същества или предмети, а не за човека.

Тази особеност на българския, която го разграничава от останалите славянски езици, същевременно го сближава с романските езици, където не е съществувала опозиция, подобна на славянската опозиция *посока – място*⁸, но съществува дейкитична опозиция, както е българския, срв.

исп. *viene de la biblioteca*,

фр. *tu vienne de la bibliotheque*, т. е. *тук*

и

исп. *va a la escuela*,

фр. *je vais ' l'ecole* т. е. *там*.

2. По-нататъшно структурно организиране на пространството въз основа на нови, “геометрични” релации между субекта на говоренето, движещия се субект (обект) и пространството. Наред с ликвидирането на старата лек-

⁸. И двата глагола напр от руските двойки *идти - ходить, бежать - бегать* и т.н. се превеждат в романските езици лексикографски по един и същи начин: първата с исп. *ir*, фр. *aller* и т.н., а втората - с исп. *correr*, фр. *courir* и т.н.)

сикално-граматична опозиция *посока* – *място* в българския се неутрализират и старите семантични опозиции, характерни за общославянската система. Характерен пример в това отношение дава развитието на двойката *яхам* – *яздя*, на която генетично и формално съответстват *ехать* – *ездить* в руския и *jet* – *jezdit* в чешкия. Докато в последните два езика основният семантичен компонент е ‘движение с превозно средство (предимно сухоземно)’ и както основните, така и префигираните лексеми се отличават с голяма фреквентност в съответните езици, в съвременния български връзката на глаголната двойка *яхам* – *яздя* със старата глаголна двойка, означаваща движение с превозно средство, е изцяло непрозрачна. Поради загубване на семантичната опозиция *пеш* – *с превозно средство* в българския *яхам* и *яздя* са редуцирани само до обозначаване на *движение с кон, магаре* и под., поради което съществуват повече основания тази глаголна двойка да бъде разглеждана семантично като двойка глаголи за *положение* (наред със *стоя, седя, вися* и т.н.), отколкото като глаголи за движение. Най-силното доказателство, че тези глаголи са загубили компонента ‘*движение*’ в семантиката си, ни дава невъзможността те да се префигират с глаголни представки, обозначаващи направление на движението. С други думи, на български вече не може да се каже

*Вечерта дояздихме до София

*Вечерта дояхахме до София

*Сутринта отяздихме от селото

*Сутринта отяхахме от селото,

което обаче е напълно възможно и правилно при останалите запазени моторни глаголи, срв.

Вечерта доплувахме до Созопол

Сутринта отплувахме от Созопол

В Бургас долетяхме късно вечерта

От Бургас отлетяхме рано сутринта и т.н.

Колкото и специфичен да изглежда, развоят на *яхам* – *яздя* потвърждава тезата за “геометризация” или “абстрактизация” на понятието движение в българския именно с това, че двете лексеми вече не се възприемат като глаголи за придвижване в пространството. Необичайността на самото придвижване в днешно време, както и изключителното специализиране на обозначаващото движение, изтласкват глаголите *яхам* – *яздя* на границата между *глаголите за движение* и *глаголите за положение*.

Паралелно с неутрализирането на старите семантични опозиции обозначаващи начините на придвижване в пространството, в българския се е установил семантичен модел, при който важна роля играят глаголните лексеми

(както коренни, така и префигирани), обозначаващи ‘начало на движението’ (*тръгвам – тръгна*) и ‘край на движението’ (*стигам – стигна*), които се превеждат в руския и чешкия език в зависимост от конкретната ситуация на придвижване, т. е. с пространствен префикс и глаголен корен, специфициращ начина на придвижване, срв. рус. *дойти, доходить, доехать, доезжать, прийти, приходиться, приехать, приезжать* и т.н., чеш. *dojít, docházet, dojet, dojízďet, přijít, přicházet, přijet, přijízďet* и т.н.

Сравнението с романските езици показва, че ситуацията в българския, който е генетично славянски език, е сходна със ситуацията за лексикално изразяване на пространствени отношения в романските езици. От една страна славянските и по-конкретно руските глаголи, обозначаващи начини на придвижване, напр., *вести, взети, водить* и т.н. се превеждат в романските езици с едни и същи глаголи и съответните допълнителни пояснения, срв.

руски	испански
идти	va a la escuela (пеш)
ехать	va en bicicleta, en automóvil, en tren
вести	llevar de la mano
везти	llevar en un (auto)móvil
нести	llevar a la espalda

руски	френски
идти	je vais ' pied
ехать	je vais en voiture
вести	conduire un aveugle
везти	conduire une automobile,

а от друга – съществуващите в испанския и френския глаголни лексеми за начало (исп. *partir*, фр. *partir*) и край (исп. *llegar/arribar*, фр. *arriver*) на движението нямат еднозначни съответствия в руския.

3.Налагане на *аналитичния модел на езикова номинация*, т. е. стремеж към постигане на *семантична прозрачност*, като основен модел във формалното изразяване на пространствените отношения в българския. Същността на този процес, отбелязан за романските езици от руската лингвистка Т. Б. Алисова, се изразява в търсене и постигане на изоморфизъм между формалната и съдържателната страна на единиците на изказването (Алисова [1980]). С други думи, ако в изреченията

р.	Я еду в Москву
ч.	Zítřa jedu do Prahy

глаголните форми *еду* и *jedu* в кондензирана форма дават информация за всички разнообразни страни на придвижването – както граматични (кой се

придвижва и кога се придвижва), така и семантични (придвижва се еднократно, с превозно средство и в определено направление), на български се предпочита тази информация да се представи “в разгърнат вид”, срв.

Утре за първи път **ще отида** в Пловдив с кола,
или част от нея изобщо се оставя неизразена, като подразбираща се от контекста и ситуацията, срв.

Утре **ще отида** в Пловдив.

Примерите от испански и френски от по-горната точка показват, че “разгърнатият” начин за представяне на компонентите на придвижването, е предпочитан и при романските езици.

Има основания да предположим, че сходните особености при обозначаването и представянето на пространствените отношения в българския и романските езици са резултат по-скоро от действието на “единни константи на езиковото развитие” както ги нарича Т. А. Алисова, проявяващи се в ситуацията на освободено от книжовната норма “народно” или “разговорно” речево общуване (за “народния” латински от V век нататък, за българския – след XIV век), отколкото последица от въздействието на предполагаеми субстрати.

Така, познатата и безкрайно повтаряна характеристика на българския език, че е загубил старото славянско противопоставяне *посока – място* трябва да се допълни с пояснението – и развил нов, нетипичен за славянските, но характерен за романските и ред други езици начин на “релационно” структуриране на пространството (с оглед на отношенията между участниците в комуникативния акт и параметрите на самия комуникативен акт). Новият семантичен модел на пространството “пронизва” цялата граматична структура на българския и потвърждава, че корените на формалните промени в него, или т. нар. аналитизъм на българския език, лежат в изцяло променените семантични опозиции. Същевременно “геометричният” модел на пространството опровергава разсъжденията на Борхес за възможността да съществува “свят, респ. език без пространство”. Пространството се създава и съществува не чрез разстоянията, посоките и багрите, а от говорещият “аз” в неговото собствено пространство.

Цитирана литература:

- АЛИСОВА, Т. Б. (1980): “Константи языкового развития и типология романских языков”, *Известия АН СССР*, Серия ЛЯ. 39/1.
- ВЕНЕДИКТОВ, Г. К. (1963): “О бесприставочных глаголах движения в болгарском языке 17 – 18 в.”, *Краткие сообщения Института славяноведения*, с. 309-344.

- ГАК, В. Г. (1966): “Опыт применения сопоставительного анализа к изучению структуры слова”, *Вопросы языкознания*, 2, с. 97-105.
- ГАК, В. Г. (1977): *Сопоставительная лексикология*, Издательство Международные отношения, Москва.
- ИСАЧЕНКО, А. В. (1961): “Глаголы движения в русском языке”, *Русский язык в школе*, 1961, 4, с. 12.
- КУЧЕРОВА, Е. (1968): “Pokus o komplexní rozbor časových a prostorových významů ruských pohybových sloves se sémantikou přemístování”, *Ceskoslovenská rusistika*, s. 209 - 212.
- КУЧЕРОВА, Е. (1974): “Slovanská korelativní slovesa přemístování (synchronní popis)”, *Slavia*, 43, s. 18.
- LYONS, J. (1977): *Semantics*, v. 2, Cambridge University Press.
- LASKOWSKI, R. (1998): “Aspekt czasowników przemieszczania (ukierunkowanego ruchu liniowego)”, *Z polskich studiów slawistycznych*, seria IX, Językoznawstwo, Warszawa, s. 175 - 181.
- PIPER, P. (1977): *Jezik i prostor*, Beograd.
- ТРИФОНОВА, Й. (1982): “За опозицията ИДА – ХОДЯ в съвременния български език”, *Език и литература*, XXXVII, 4.
- ТРИФОНОВА, Й. (1985): “За семантиката на една двойка глаголи в съвременния български език (яхам–яздя в съпоставка с *jeti–jezditi* в чешкия език)”, *Славистичен сборник*, БАН, София.
- FILIPES, J. (1973): “Ke konfrontaci dílčích sémantických systémů v slovné zásobě dvou různých jazyků”, *Ceskoslovenské přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů* (Varšava 1973), s. 279-294.